

Հայկ Ղազարեան, *Մոսկուայի եւ Կարսի 1921 Թուականի Պայմանագրերն Ու Նրանց Ողբերգական Դերը Հայ Ժողովրդի Ճակատագրում*, Երեւան, Էդիթ Պրինտ, 2010, 985 էջ:

Պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայկ Ղազարեանն աւելի քան յիսուն տարի ուսումնասիրում է հայ ժողովրդի, մասնաւորապէս արեւմտահայութեան եւ Հայոց Յեղասպանութեան պատմութեան հիմնական դիրքերը¹: Թե՛ բնատիկ եւ թե՛ ժամանակագրական առումով գրախօսուող աշխատութիւնը հեղինակի՝ Հայոց Յեղասպանութեան պատմութեանը նուիրուած երկհատոր մենագրութեան շարունակութիւնն է եւ ամբողջացնում է նրա հետազօտութիւնները հայ ժողովրդի մեծ ողբերգութեան ուսումնասիրութեան ասպարէզում:

Ի տարբերութիւն Հայոց Յեղասպանութեան՝ վաղուց ի վեր ինքնուրոյն գիտական մասնաճիւղի վերածուած քեմայի, 1921ի Կարսի Պայմանագրի նախապատմութեան եւ պատմութեան ուսումնասիրութեան քննադատումն Հայկ Ղազարեանն ունի հայրենական եւ արտասահմանեան սակաւաթիւ նախորդներ: Ըստ էութեան, նա ընթերցողի դատին է յանձնել հարցի պատմութեան առաջին մանրակրկիտ գիտական հետազօտութիւնը: Այս առումով, յատկանշական է աշխատութեան գիտական կարեւորութիւնը, առաւել եւս, որ հեղինակը ցուցաբերում է համակողմանի մօտեցում՝ ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնելով Կարսի պատմական ճակատագրին անմիջականօրէն կամ անուղղակիօրէն առնչուող բազմազան խնդիրներ: Նա դրանք քննարկում է մի կողմից, 1921ի Պայմանագրին նախորդած պատմական իրադարձութիւնների լայն յետնախորքի վրայ՝ սկսած հին եւ վաղ միջնադարից, իսկ միւս կողմից, Պայմանագրի կնքմանը յաջորդած տարբեր ժամանակաշրջաններում ծաւալուած միջազգային բարդ յարաբերութիւններում Կարսի տարածքի խնդրին առնչուող իրադարձութիւններով:

Մենագրութիւնը խարսխուած է աղբիւրագիտական հարուստ յենքի վրայ: Ղազարեանն օգտուելով ներկայ քարենպաստ պայմաններից, շրջանառութեան մէջ է դրել արխիւային նորայայտ փաստաթղթեր՝ քաղուած ռուսական կենտրոնական եւ հայկական տարբեր արխիւներից, ինչպէս նաեւ տպագիր մեծաքանակ վաւերագրեր, որոնց անաչառ գիտական վերլուծութիւնը նրան հնարատրութիւն է ընձեռել պատմական ընդարձակ խճանկարի վրայ բացայայտել խիստ կարեւոր իրադարձութիւնների զարգացման՝ հայ ժողովրդի համար ոչ-այնքան բարենպաստ ընթացքի առանձնայատկութիւնները: Ի շարս նրա քննարկած բազմաթիւ հիմնահարցերի, սոյն գրախօսութեան մէջ խօսքը կը կենտրոնացնենք, մեր կարծիքով, դրանցից առաւել կարեւորների վրայ:

Հեղինակի հիմնական նպատակներից է անհերքելի փաստերի հիման վրայ ապացուցել, որ Կարսի տարածքն ի սկզբանէ եղել է Պատմական Հայաստանի անքակտելի մասը, իսկ դրա նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետութեան տարբեր հարեւանների յուսկնութիւնները կատարելապէս հիմնազուրկ են: Նա համառօտակի ուրուագծում է Կարսի տարածքի պատմական անցեալը վաղ միջնադարից մինչեւ 1878ի Բեռլինի Վեհաժողովը, փաստում, որ *«պատմական, հայկական, հայրենական Վանանդ գաւառի կենտրոնա-*

Նիստն եղել է Կարս քաղաքը» (էջ 68)²: Կարսի հայկական, թուրքական եւ կամ նոյնիսկ վրացական լինելու հարցի վիճարկումը, իսկ անելի ստոյգ՝ շահարկումը տարբեր ժամանակաշրջաններում, նա իրականորէն համարում է Ի. դարի մեծ տէրութիւնների միջեւ ծայր առած *«քաղաքական-գաղափարական»* մրցապայքարի արդիւնք, սկզբունքօրէն բացառելով այդ ցաւալի իրողութեան ակունքներում խարսխուած պատմական փոքր-իսկ հիմնաւորում: Ուստի օրինակել է, որ Ղազարեանը յետագայ շարադրանքում հզօր հակահարուած է տալիս 1940ականներին Իոսիֆ Ստալինի ցուցումով՝ վրաց պատմաբաններ Ս. Ջանաշիայի եւ Ն. Բերձենիշվիլու կողմից շրջանառութեան դրուած հակապատմական այն վարկածին, թէ Կարսի տարածքում ընդգրկուած Արդահանը, Արդուինը, Օլթին, Թուրքումը, Իգդիրը, Բայբուրդը՝ 1921ին Թուրքիային հարկադրաբար զիջուած վրացական հողեր են, որոնք յետպատերազմեան ժամանակաշրջանում հարկ էր յանձնել ԽՍՀՄին, դրանք «օրինական» տիրոջը՝ Վրացական ԽՍՀին վերադարձնելու նպատակով: 1945ի Դեկտեմբերին խորհրդային կենտրոնական մամուլում նրանց տպագրած՝ «Թուրքիայից Ունեցած Մեր Օրինական Պահանջները» յօդուածի առնչութեամբ, հեղինակը կատարում է մի խիստ կարեւոր ճշգրտում՝ պարզաբանում, որ այդտեղ արտացոլուած փաստերը *«ճշմարիտ էին, սակայն դրանք վերաբերում էին ոչ թէ Վրաստանին, այլ Հայաստանին»* (էջ 439):

Պրոֆ. Ղազարեանի գրքի առանցքում հայ ժողովրդին պատկանող Կարսի տարածքի պատմական ճակատագրի խնդիրն է՝ դարերից ի վեր մինչեւ մեր օրերը: Նախ նա անկողմնակալօրէն բացայայտում է Կարս քաղաքի եւ Կարսի տարածքի հատած պատմական ուղին, ուշադրութիւնը կենտրոնացնելով, մասնատրապէս, ԺԹ. դարում տեղի ունեցած անցքերի վրայ, ցատկ մշում, որ ռուսական զօրքերին երկար ժամանակ չէր յաջողոււմ Կարսի տարածքը վերամիատրել Արեւելեան Հայաստանին: Ի դէպ, այս առիթով նկատենք, որ հեղինակը պարբերաբար մատնացոյց է անում Կարսի տարածքի իւրօրինակ դժնի ճակատագիրը, որը ռուս եւ խորհրդային տարբեր պետական գործիչներ Թուրքիայի հետ բանակցութիւնների ընթացքում դարձրել էին առուծախի առարկայ: Նա շեշտում է, որ եթէ Ղրիմի պատերազմից յետոյ Նիկոլայ Ա. կայսրը Կարսն իր գաւառով վերադարձրել է թուրքերին՝ Մեաստոպոլի զիջման դիմաց (էջ 129), ապա ազգութեամբ վրացի խորհրդային գործիչները (Ստալին, Բ. Մէդիանի, Սերգօ Օքոբնիկիժէ) յետագայում այն յանձնել են Թուրքիային՝ ի փոխհատուցում Վրաստանի կազմում ընդգրկուած Բաթումի տարածքի (էջ 288, 438):

Հայկ Ղազարեանը նշանակալից տեղ է յատկացնում Արեւելեան Հայաստանին Կարսի վերամիատրութեան սկզբնատարած Բեռլինի Վեհաժողովի ընդունած պայմանագրին, ըստ որի՝ 1639ի Կարս-Շիրիմի պայմանագրով Թուրքիային զիջուած Կարսն ընդգրկուեց Ռուսաստանի կազմում, որին յաջորդեց Կարսի Մարզի ձեւաւորումը, եւ մեկնաբանում է վարչական այս նոր միատրի աշխարհագրական առանձնաշատկութիւններին, ազգաբնակչութեան կազմին եւ յարակից հարցերին առնչուող զանազան մանրամասներ:

Հեղինակն յատուկ ուշադրութիւն է դարձնում Առաջին Աշխարհամարտին յաջորդած ժամանակահատուածում՝ 1918-1923ին, Կարսի շուրջ ծագած խրթին, հայ ժողովրդի համար ողբերգական հետեւանքների յանգեցրած տարբեր բանակցութիւնների ընթացքի յստակեցմանն ու անաչառ վերլուծու-

քեանը: Նա հիմնատրապէս բացայայտում է Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ Թուրքիայում դիրքերն ամրապնդած քեմալականների վարած զաւթողական քաղաքականութեան դիմագիծը 1918ից ի վեր: Նրանք խախտելով Բրեստում եւ Երզնկայում ձեռք բերուած պայմանաւորումաւորութիւնները, հետեւողականօրէն հետամուտ էին ամբողջ Անդրկովկասի նուաճմանը (էջ 137, 141, 179-181): Վերջիններիս լայնածաւալ ռազմական գործողութիւնների շրջանակում Հայկ Ղազարեանը մանրամասնօրէն ներկայացնում է 1918ի Ապրիլին առանց դիմադրութեան Կարսի բերդի յանձնման հանգամանքները: Արդիւնքում, *«Կարսի Մարզի, յատկապէս ամրակուռ քաղաքի դաւաճանական յանձնումը»* (էջ 152), 1918ի Յունիսի 4ի Բաքումի պարտութեան պայմանագիրը, ըստ որի՝ Կարսի ամբողջ մարզը տրուում էր թուրքերին, նա մեկնաբանում է Անդրկովկասեան կառավարութեան՝ պատերազմական գործողութիւններ վարելու անկարողութեամբ (էջ 151)՝:

1920ը, անկասկած, առաւել ճակատագրական է եղել ոչ միայն Կարսի Մարզի, այլեւ ամբողջ հայ ժողովրդի համար: Վերլուծելով 1920ի թուրք-հայկական պատերազմի սանձազերծման ու ընթացքի հանգամանքները թէ՛ դիւանագիտական եւ թէ՛ ռազմական տեսանկիւններից, Ղազարեանը եւս մէկ անգամ շեշտում է, այդ թում՝ ըստ թուրքական սկզբնաղբիւրների, քեմալականների վճռականութիւնն՝ ի չիբ դարձնելու միջազգային պայմանագրերում (մասնատրապէս Մերի) ամրագրուած հայանպաստ որոշումները, եւ հայկական պետութիւնը ոչնչացնելու նրանց անգիշում ցանկութիւնը (էջ 184-185, 237-238):

Այստեղ, սակայն, հարկ է մանրամասնել, որ խորհրդային իշխանութեան տարիներին այս հարցի շուրջ ուսումնասիրութիւնների իրականացումն անկողմնակալ դիրքերից բացառուած էր՝ խորհրդային գրաքննական կապանքների պատճառով, քանզի նման պարագայում, պատմաբանները հարկադրուած կը լինէին հատել տիրապետող գաղափարախօսութեան սահմանագրերը, ինչը բացառուած էր: Նախկին գաղափարական խոչընդոտներից գերծ հեղինակն անկողմնակալօրէն մեկնաբանում է 1920ի պատերազմում քեմալականների հիմնական յաղթաթղթերից մէկը՝ բոլշեիկեան Ռուսաստանի քարոյական, նիւթական եւ ռազմական օգնութիւնը: Թէպէտ նա չի թաքցնում, որ առճակատող կողմերի ռազմական հնարատրութիւններն անհաւասար էին, այդուհանդերձ, միանգամայն իրաւացիօրէն իբրեւ Հայաստանի Հանրապետութեան *«անփառունակ պարտութեան գլխաւոր պատճառ»* առանձնացնում է *«դասակարգային հակամարտութիւնները, բոլշեիկներից խաբուելը, համալխարհային յեղափոխութեան սին պատրանքներին տրուելը»* (էջ 188): Խօսքը վերաբերում է, մասնաւորապէս, հայ բոլշեիկների վարքագծին, որոնք խաբուելով *«յեղափոխական»* քեմալականների դատարկ յայտարարութիւններով, ջանում էին, փաստօրէն, նպաստել նրանց յաղթանակին՝ հետապնդելով Անդրկովկասի արագ խորհրդայնացման նպատակ (էջ 188-189): Միաժամանակ, Հայկ Ղազարեանը ցուցաբերելով անաշտ վերաբերմունք խաբազանում է նաեւ դաշնակցական կառավարութեան պատուիրակներին, որոնք Ալեքսանդր Խատիսեանի գլխաւորութեամբ 1920ի Դեկտեմբերի 2ին Ալեքսանդրապոլում *«պօրիճի կերպով Հայաստանը ստրկացնող»* հաշտութիւն կնքեցին թուրքերի հետ (էջ 203), չունենալով դրա համար նուազագոյն իսկ

իրաւաբանական հիմք, քանի որ նրանց կառավարութիւնն արդէն տա-
պալուած էր: *«Դրանով իսկ,-* եզրակացնում է նա,*- Հայկական պատուիրակ-
ները մի նոր յանցաւոր քայլ են կատարում հայ ժողովրդի հանդէպ»* (էջ 203):

Այս երկու կտրուածքով է Հայկ Դազարեանը քննարկում 1920ի ռուս-
թուրքական եւ ռուս-հայկական յարաբերութիւնների զարգացման ընթացքը,
որը եւ կանխորոշել է 1921ի Մարտի 16ի Մոսկուայի Հարաբաստիկ Պայմա-
նագրի կնքումը: Աղբիւրագիտական լայն յենքի, այդ բոլոր արխիւային նորա-
յայտ փաստաթղթերի ուսումնասիրութեան հիման վրայ, նա բարեխղճօրէն
վերլուծում է քննալականների եւ ռուս բոլշեիկների միջեւ դիւանագիտական
յարաբերութիւնների հաստատումն ու նշում, որ Խորհրդային Ռուսաստանն
առաջինն է 1920ին ճանաչել Անկարայի կառավարութիւնը: Հեղինակը մեկ-
նաբանում է Լենինի կողմից քննալականներին հսկայ դրամական եւ ռազմա-
կան օգնութիւն ցուցաբերելու հիմնական պատճառը՝ համաշխարհային ծա-
ւալի տցիալիստական յեղափոխութեան յաղթանակի ցնորական գաղափա-
րը, չվարանելով մատնանշել, որ դա *«կատարուել է Հայաստանի ու հայ ժողո-
վրդի հաշուին»* (էջ 249): Միաժամանակ, ընդգծելով Լենինի հետ բանակցող
Մուստաֆա Քեմալի պատուիրակների լկտիութիւնը, նա փաստում է 1920ի
Օգոստոսին բոլշեիկների առաջնորդի դրական դիրքորոշումը՝ Հայաստանի
Հանրապետութեան վրայ քննալականների կողմից նախապատրաստուող
յարձակման իրականացման առնչութեամբ (էջ 254): Համաձայն ենք, պրոֆ.
Դազարեանի հետեւութեանը, թէ՛ չնայած բանակցութիւնների անյաջող
աւարտին, բանակցող կողմերի միջեւ առկայ հակասութիւնները նուազ էին
նրանց միատրոդ գործօններից: Այս անհաւասարակշռութիւնից հնտօրէն օգ-
տում էր քննալականների պարագլուխը:

Միեւնոյն ժամանակամիջոցում ընթացող հայ-ռուսական բանակցութիւն-
ների կապակցութեամբ Հայկ Դազարեանն ի դերել է համում ոչ միայն բոլշե-
իկեան Ռուսաստանի՝ Հայաստանի անկախութիւնը պաշտօնապէս ճանաչե-
լու չկամութիւնը, այլեւ 1920ի Հոկտեմբերի 28ին ստորագրուած եզրափակիչ
որոշման անարդիւնատւութիւնը, ինչը մեկնաբանում է բուրք-հայկական
պատերազմում Հայաստանի պարտութեամբ, ինչպէս նաեւ Մոսկուայում Լե-
ւոն Շանքի գլխաւորութեամբ գործող հայկական պատուիրակութեան դիւա-
նագիտական ցածր ունակութիւններով: Այս առումով, հեղինակը միանգա-
մայն տեղին յանդիմանական խօսքեր է ուղղում հայկական պատուիրակու-
թեան անդամների հասցէին, որոնց անհետատեսութիւնը բացայայտում է դե-
ռես 1920ի Մայիս-Յունիս ամիսներին Մոսկուայում ընթացող բանակցութիւն-
ների յետնախորրի վրայ, երբ վերջիններս մերժել են Խորհրդային Ռու-
սաստանի Կրտաքին Ժողկոմի տեղակալ Լեւոն Կարախանի՝ Վանի, Մուշի եւ
Բիթլիսի վիլայեթները Հայաստանի Հանրապետութեանը միացնելու պատ-
րաստականութիւնը (էջ 241):

Պրոֆ. Դազարեանն առանց տուրք տալու անհարկի յոյզերի՝ գիտական
վերլուծութեան է ենթարկում ե՛ւ 1921ի Մարտի 16ի Մոսկուայի, ե՛ւ 1921ի Հոկ-
տեմբերի 13ի Կարսի Պայմանագրերի կնքումը պայմանաւորող նախապայ-
մաններն ու հայ Ժողովրդին պատկանող պատմական տարածքի գզալի մա-
սի ճակատագիրն ապօրինաբար տնօրինած դրանց բնագրերը: Հաւաստի
փաստերի հիման վրայ նա բացայայտում է Լենինի եւ նրա զինակիցների
(մասնաւորապէս Ստալինի) ղեկավար դերակատարութիւնը Կարսի տարած-

քը քեմալականներին յաճճելու հարցում, մատնանշում, որ բոլշեիկեան պետութեան ղեկավարը Կարսը համարելով բուրժական քաղաք, այն քեմալականներին զիջելու վճիռը կայացրել էր դեռևս 1920ի Դեկտեմբերին (էջ 272-273): Նրա հիմնական հետևութիւնն այս առնչութեամբ հատու է. «Հայաստանը համաշխարհային յեղափոխութեան զոհասեղանին ողջակիզելու քաղաքականութիւնը» սկզբնաւորել էր Լենինը (էջ 271):

Ինչ վերաբերում է Մոսկուայի Պայմանագրին, որով Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւնն առանց Հայաստանի ներկայացուցիչների համաձայնութեան, նոյնիսկ մասնակցութեան, ոչ միայն Թուրքիային էր զիջում Կարսի, Արդահանի եւ Արդուիի տարածքները, իսկ Նախիջեւանի Մարզը նուիրաբերում Խորհրդային Ադրբեջանին, այլեւ «ապօրինաբար չեղեալ էր յայտարարում համաեւրոպական, նոյնիսկ համաշխարհային այնպիսի որոշումներ, որոնք ժամանակին ստորագրել էր Նաեւ Թուրքիայի օրինաւոր կառավարութիւնը», ապա Հայկ Ղազարեանն այն բնորոշում է իբրեւ «աղէտ» Հայաստանի համար (էջ 286, 290): Նա իր համոզմունքն է յայտնում, որ այս պայմանագիրը դարձել է Կարսի Պայմանագիր ընդունումած որոշումների ատաղձը:

Յիրաւի, անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւնների ներկայացուցիչների եւ քեմալականների միջեւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդութեամբ կայացած Կարսի Խորհրդաժողովը, փաստօրէն, ընդամենը վաւերացրել է Մոսկուայի Պայմանագրի հիմնական դրոյթները: Հեղինակը փաստում է, որ այս պայմանագրով չեղեալ էր յայտարարում Սեւրի Դաշնագիրը, Կարսի Մարզը յաճճումու էր քեմալականներին, իսկ Նախիջեւանը՝ Ադրբեջանին: Մենք սակայն, հարկ ենք համարում արժեւորել Հայկ Ղազարեանի խիստ այժմէական մեկնաբանութիւններից մէկը, որով նա ամհերքելիօրէն բացայայտում է Մոսկուայի եւ Կարսի պայմանագրերի անօրինական բնոյթն իրաւաբանական տեսակէտից: Հետաքրքիր է նրա մեկնաբանութիւնն առ այն, որ 1921ին գոյութիւնը դեռեւս յարատեւող Օսմանեան Կայսրութեան օրինական կառավարութիւնը չէր մասնակցում Մոսկուայի Պայմանագրի ստորագրմանը, իսկ բոլշեիկներն առանց նրա «պաշտօնական համաձայնութեան ու ստորագրութեան» նրան էին զիջում Հայաստանին պատկանող տարածքները (էջ 325), ինչը վերջնականապէս ամրագրուեց Կարսի Պայմանագրում: «Յիշեալ հանգամանքների ուժով,- նշում է նա,- Մոսկուայի Պայմանագիրն անօրինական էր եւ չէր կարող դառնալ 1921ի Հոկտեմբերի 13ին Կարսում կնքուելիք պայմանագրի հիմք: Սրան պէտք է աւելացնել Նաեւ այն, որ Օսմանեան Կայսրութիւնը ներկայացնող կառավարութիւնը 1920ի Օգոստոսի 10ին կնքել էր Սեւրի Պայմանագիրը եւ այն Մոսկուայի Պայմանագրի կնքման պահին ոչ վերացրել էր, ոչ էլ դրանից հրաժարուել» (էջ 325): Ըստ Ղազարեանի իրատեսական հետեւութիւնների՝ ակնյայտ է դառնում, որ Կարսի Մարզը քեմալականներին նուիրաբերող պայմանագրերը միանգամայն անօրինական էին:

Հայկ Ղազարեանի մեկնադրութեան ամենահետաքրքրական կողմերից է երկրորդ Աշխարհամարտից յետոյ Ստալինի նախաձեռնութեամբ Կարսի տարածքի առնչութեամբ ԽՍՀՄ պահանջատիրութեան հարցի մանրագին վերլուծութիւնը (այս խնդրին նուիրուած են մեկնադրութեան երկու ծաւալուն գլուխներ): Խիստ դժգոհ Թուրքիայի երկրիմի քաղաքականութիւնից պատե-

րագմի տարիներին՝ խորհրդային ղեկավարը հարց է բարձրացրել՝ 1925ի Դեկտեմբերի 17ի խորհրդա-թուրքական բարեկամության եւ չեզոքության մասին պայմանագրի վերանայման եւ երկու պետությունների միջեւ 1914ի սահմանների վերականգնման անհրաժեշտության: Առաւել ողջունելի է հեղինակի իրականացրած աշխատանքն այս հարցի լուսաբանման կապակցութեամբ, քանի որ այն եւս խորհրդային պատմագրութեան կողմից խնամքով շրջանցուել է լուրեւանք, իսկ նրա սակաւաթիւ նախորդներ (Իւ Տերնոն, Եւրի Բարսեղով եւ այլք) սահմանափակուել են, ըստ էութեան, համառոտ դիտարկումներով: Փոխարէնը, պրոֆ. Ղազարեանը տարբեր կտրուածքներով հիմնաւորապէս քննարկում է Թուրքիայի, ըստ էութեան, հակախորհրդային քաղաքականութիւնը պատերազմի տարիներին, թէ՛ ԽՍՀՄում եւ թէ՛ Սփիւրքում բնակուող հայ ժողովրդի լայն զանգուածների, խորհրդահայ պետական բարձրաստիճան դէմքերի (մասնաւորապէս՝ ՀԿ(բ)Կ ԿԿ առաջին քարտուղար Գ. Յարութիւնեանի), Հայոց Եկեղեցու ղեկավար գործիչների գործադրած ջանքերը՝ Կարսը ՀԽՍՀին վերամիաւորելու համար: Այս առնչութեամբ, մանրամասնենք Հայկ Ղազարեանի, մեր կարծիքով, առաւել էական երկու դիտարկում.

1. Ըստ նրա՝ տուեալ հարցի արծարծումը միջազգային ասպարէզում ամենեւին պայմանաւորուած չէր Ստալինի կարծեցէտ հայասիրութեամբ, հակառակ դէպքում, ինչպէս ապացուցում է հեղինակը, նա ջանք ու եռանդ չէր գործադրի Կարսի տարածքի մեծ մասի միաւորումը Վրացական ԽՍՀին հիմնաւորելու համար:
2. Խորհրդային Միութեան պահանջը, որն օրակարգից պաշտօնապէս հանուեց միայն 1953ին՝ Ստալինի մահից յետոյ, մնաց անիրականալի մեծ տէրութիւնների, մասնաւորապէս 1945ի Օգոստոսին միջուկային զէնքի փորձարկման արդիւնքում միջազգային ասպարէզում դիրքերը շեշտակիօրէն ամրապնդած ԱՄՆի հակազդեցութեան հետեւանքով:

Համառոտակի նշենք նաեւ, որ գրախօսուող աշխատութեան մէջ պրոֆ. Ղազարեանը բազմիցս անդրադառնում է Հայոց Յեղասպանութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան համար մեծ կարեւորութիւն ունեցող՝ վիճալարոյց խնդիրներից մէկին, Յեղասպանութեան ժամանակագրական պարագծերին: Ինչպէս Հայոց Յեղասպանութեան պատմութեան եւ ցեղասպանութեան՝ իբրեւ երեւոյթի մի շարք նշանաւոր մասնագէտներ (Մուսա Պրեմս, Իրուին Լ. Հորովից, Մկրտիչ Ներսիսեան, Եւրի Բարսեղով եւ այլք), նա եւս Հայոց Յեղասպանութիւնը գերադասում է դիտել իբրեւ փուլային զարգացում ունեցած իրադարձութիւն, առանձնացնելով դրա իրականացման երեք հիմնական շրջափուլեր՝ համիդեան, երիտթուրքական եւ քեմալական: Անհերքելի բազմապիսի փաստերի վկայակոչմամբ հեղինակը պարբերաբար հիմնաւորում է 1918-1920ի բուրքական տարբեր արշաւանքների ընթացքում Պատմական Հայաստանի, այդ թւում Արեւելեան Հայաստանի տարածքում քեմալականների իրականացրած հայ ժողովրդի զանգուածային բնաջնջումները՝ կանխատեսածութեան հիման վրայ, որը ցեղասպանութեան՝ իբրեւ երեւոյթի հիմնական բաղադրիչներից է: Օրինաչափ ենք համարում նրա հիմնական եզրակացութիւններից մէկը, ըստ որի՝ 1920ին ազգայնամոլ քեմալականների ծրագրած արշաւանքն «*օրգանական շարունակութիւնն էր երիտասարդ թուրքերի վարած ցեղասպանութեան քաղաքականութեան*» (էջ 185): Զեմա-

լականների կողմից հայ ժողովրդի ոչնչացումը նա բնորոշում է իբրև Հայոց Յեղասպանության երրորդ շրջափուլ (էջ 251): Հիմնահարցի նման մեկնաբանությունը մենք հակում ենք դասելու հեղինակի արժանիքների շարքը:

Պետք է առանձնացնել պրոֆ. Ղազարեանի մօտեցման եւս մեկ առաւելություն. նա պարբերաբար ընդգծում է ոչ միայն հայերի, այլեւ Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում բնակուած ազգային այլ փոքրամասնությունների՝ քրդերի, եզդիների, մասնատորապէս յոյների հանդէպ քեմալականների վարած քաղաքականութեան ցեղասպան բնոյթը (էջ 133-134, 227): Արդիւնքում, ընթերցողի առջեւ յառնում է Օսմանեան, յիւրաի, ցեղասպան Պետութեան յանցագործ դիմագիծը, որի ղեկավար գործիչները, անկախ քաղաքական պատկանելիությունից, 1910-1920ի սահմանագծին այլազգի հպատակների նկատմամբ ի յայտ բերած այլատեսացութեամբ ոչնչով չէին զիջում իրենց մախորդներին:

Գրքի ընդարձակ երկրորդ բաժնում (էջ 499-976) ընթերցողը կարող է ծանօթանալ Կարսի տարածքի համար բախտորոշ նշանակութիւն ունեցած բոլոր պայմանագրերի բնագրերին տարբեր լեզուներով՝ սկսած Բեռլինի Վեհաժողովի ընդունած պայմանագրից մինչեւ Կարսի Պայմանագիրը: Բացի դրանից, քանի որ մենագրութեան մէջ Հայկ Ղազարեանը ոչ միայն մեկնաբանել է Կարսին առնչուող բանակցային գործընթացները յետպատերազմական ժամանակաշրջանում, այլեւ իր քաղաքացիական պարտքն է համարել հայեացք նետել նմանապէս արդի փուլում ընթացող քաղաքական գործընթացների, հայ-թուրքական վերջերս կայացած բանակցութիւնների վրայ եւ յայտնել է, ի դէպ, իր ժխտական դիրքորոշումը նման պայմանադրութեան կայացման շուրջ (էջ 496), գրքի երկրորդ մասում հրապարակել է Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թուրքիայի միջեւ 2009-2010ին դիւանագիտական բանակցութիւնների ընթացքը լուսաբանող մեծաթիւ հետաքրքիր վտերագրեր (էջ 805-976): Դրանց բուն նպատակայարմար ենք գտնում առանձնացնել 2009ի Ապրիլի 22ին Շուէյցարիայում ստորագրուած «Դանապարհային Քարտեզ»ը, 2009ի Օգոստոսի 31ին Շուէյցարիայում ընդունուած «Հայ-Թուրքական Արձանագրութիւնները», «Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թուրքիայի Միջեւ 2009ի Հոկտեմբերի 10ին Յիւրիխում Ստորագրուած Արձանագրութիւնները»:

Կասկածից վեր է պրոֆեսոր Հայկ Ղազարեանի գրքի քաղաքական նշանակութիւնը, որը Հայաստանի պետական եւ քաղաքական գործիչներին կարող է օժանդակել ճիշտ կողմնորոշուելու Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութեան կերտման քառուղիներում: Միաժամանակ, խիստ այժմեական հնչեղութիւն ունեցող նրա մենագրութիւնն, անկասկած, իր ուրոյն եւ մնայուն տեղը կը գրաւի Հայկական Հարցի եւ Հայոց Յեղասպանութեան պատմագրութեան մէջ: Անտարակոյս, այն շահեկան է նաեւ ընթերցող լայն հասարակութեան համար, քանզի ընդլայնում է մեր գիտելիքները հայ ժողովրդի պատմութեան խիստ կարեւոր, սակայն, ըստ էութեան, յատուր պատշաճի չուսումնասիրուած այս թեմայի ասպարէզում:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

¹ Տե՛ս օրինակ՝ Հայկ Ղազարեան, *Արեւմտահայերի Սոցիալ-Տնտեսական Եւ Բաղադրական Կացութիւնը 1800-1870 թթ.*, Երեւան, ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1967. նաեւ՝ *Արեւմտահայութիւնը Յեղասպանութեան Նախօրեակին*, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2001. նաեւ՝ *Հայ Ժողովրդի Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում 1890-1922 թթ.*, Հտր. Ա., եւ Բ., Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2004, (երկրորդ, վերամշակուած հրատարակութիւն՝ Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2007):

² Այստեղ եւ այսուհետ՝ ընդգծումները հեղինակինն են:

³ Հայաստանի Հանրապետութիւնն իբրեւ պետութիւն վերացնելու քեմալականների մտադրութիւնը՝ ըստ թուրքական սկզբնաղբիւրների, վերջերս հաւաստել է նաեւ Ռուբէն Սաֆրաստեանը (Ռուբէն Սաֆրաստեան, *Օսմանեան Կայսրութիւն. Յեղասպանութեան Ծրագրի Ծագումնաբանութիւնը (1876-1920 թթ.)*, Երեւան, Լուսակն Հրատ., 2009, էջ 191-194):